MASHRAB MUSAMMATLARINING POETIKASI: JANR XUSUSIYATLARI, KOMPOZITSION YAXLITLIK VA BADIIY IFODA

Karimova Mushtariy To‘ychiboy qizi
68-İDUM o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24411076

Annotatsiya. Maqolada Boborahim Mashrab ijodidagi musammat shakllarining janriy-poetik imkoniyatlari, band kompozitsiyasi, qofiya tizimi va mazmuniy rivojlanish tamoyillari masalasi yoritiladi. Musammatning murabba’, muxammas, musaddas kabi ko‘rinishlari mumtoz she’riyatdagi umumiy nazariy mezonlar bilan izohlanib, Mashrab poetik tafakkurining o‘ziga xos jihatlarini aniqlashga e’tibor qaratiladi. Tahlilda janr va mazmun munosabati, band ichidagi sintaktik-mantiqiy yaxlitlik, takror va radifning musiqiy-ta’sirchan vazifasi, lirik kechinmaning bosqichma-bosqich kuchayishi kabi masalalar markazga qo‘yiladi. Shuningdek, shoir devonining qo‘lyozma va nashr variantlarini qiyosiy tekshirish zarurati ta’kidlanadi. Maqola Mashrab musammatlarini faqat mavzu jihatidan emas, balki shakl va mazmun birligi asosida o‘rganish lozimligini asoslaydi.
Kalit so‘zlar: Boborahim Mashrab, musammat, murabba’, muxammas, musaddas, janr, poetika, kompozitsiya, qofiya, radif, aruz, mumtoz she’riyat.

Abstract. The article examines the genre and poetic potential of musammat forms in the literary heritage of Boborahim Mashrab, focusing on stanza structure, rhyme organization and the development of lyrical meaning. The forms of murabba, mukhammas and musaddas are discussed within the general framework of classical poetry, while attention is given to the relationship between form and content, stanzaic cohesion, repetition, refrain and the gradual intensification of lyrical emotion. The article also stresses the importance of comparing manuscript witnesses and printed editions of Mashrab’s divan before making definitive textual or quantitative claims. It argues that Mashrab’s musammats should be studied through the unity of poetic form and semantic structure.
Keywords: Boborahim Mashrab, musammat, murabba, mukhammas, musaddas, genre, poetics, composition, rhyme, refrain, aruz.

Аннотация. В статье рассматриваются жанрово-поэтические возможности мусамматных форм в творческом наследии Бабарахима Машраба. Основное внимание уделяется строфической композиции, системе рифмовки, соотношению формы и содержания, а также роли повторов и рефрена в развитии лирического переживания. Формы мурабба, мухаммас и мусаддас рассматриваются в контексте традиций классической восточной поэзии. Подчеркивается необходимость текстологического сопоставления рукописных списков и печатных изданий дивана Машраба.
Ключевые слова: Бабарахим Машраб, мусаммат, мурабба, мухаммас, мусаддас, жанр, поэтика, композиция, рифма, редиф, аруз.

Kirish. Boborahim Mashrab XVII–XVIII asrlar o‘zbek mumtoz adabiyotida o‘ziga xos badiiy ovozga ega ijodkorlardan biridir. Uning she’riy merosi tasavvufiy mushohada, ishqiy kechinma, ijtimoiy munosabatlarga tanqidiy qarash va xalqona ifoda imkoniyatlarining tutashuvi bilan xarakterlanadi. Shoir ijodini o‘rganishda g‘azal va boshqa lirik shakllar bilan bir qatorda musammat namunalari ham alohida e’tiborga loyiq. Chunki musammatda bandlarning ichki tuzilishi, misralararo qofiyalanish va mazmunning bandma-band rivojlanishi lirik fikrni ifodalashning o‘ziga xos mexanizmini yuzaga keltiradi.

Musammat atamasi mumtoz poetikada band tarkibidagi misralar soniga ko‘ra shakllanadigan she’riy ko‘rinishlar majmuini anglatadi. Adabiyotshunoslikda musallas, murabba’, muxammas, musaddas, musabba’, musamman va muashshar kabi shakllar shu turkum doirasida izohlanadi. Muxammasning o‘zbek va fors-tojik adabiyotidagi taraqqiyoti, janriy imkoniyatlari hamda taxmis kabi ko‘rinishlari alohida tadqiqotlarda ko‘rib chiqilgan (Boltayeva, 2022). Demak, Mashrab musammatlarini tahlil qilishda ularni umumiy janr taraqqiyotidan uzib qo‘ymaslik, ayni paytda shoirning individual poetik yechimlarini ajratib ko‘rsatish muhimdir.

Mazkur maqolaning maqsadi — Mashrab musammatlarining poetik xususiyatlarini janr, kompozitsiya va badiiy ifoda munosabati asosida tavsiflash hamda kelgusidagi matnshunoslik tahlili uchun metodik yo‘nalishlarni belgilash. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, struktur-poetik va matniy tahlil usullaridan foydalanish ko‘zda tutiladi.

Musammat shakllarining janriy tabiati. Musammatning asosiy belgisi she’rning bandlarga ajratilishi va har bir bandda muayyan miqdordagi misralarning o‘zaro qofiyaviy hamda mazmuniy aloqaga kirishishidir. Banddagi misralar soni shakl nomini belgilaydi: to‘rt misrali band murabba’, besh misrali band muxammas, olti misrali band esa musaddas deb yuritiladi. Biroq janrni faqat misralar miqdori bilan belgilash yetarli emas. Qofiya tartibi, bandlarning o‘zaro bog‘lanishi, yakuniy misralarning vazifasi, radifning takrorlanish darajasi va lirik mazmunning rivojlanish usuli ham shaklning poetik qiyofasini belgilaydi.

Musammatlar mustaqil yaratilishi yoki boshqa shoir g‘azaliga tayanib taxmis tarzida yuzaga kelishi mumkin. Taxmisda mavjud g‘azal baytlariga qo‘shimcha misralar kiritilib, yangi band hosil qilinadi. Bunday holatda ikki muallif ovozi, avvalgi matnning mazmuniy yadrosi va keyingi ijodkorning talqini o‘zaro munosabatga kirishadi. Shuning uchun Mashrabga nisbat berilgan har bir musammatning mualliflik xususiyati va shakliy turi matn asosida tekshirilishi lozim.

Mashrab devonining qo‘lyozma nusxalari va nashr tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda matn variantlarini qiyoslash zarurligi qayd etiladi. Jumladan, devon nusxalarining O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanishi hamda Jaloliddin Yusupov tomonidan tayyorlangan nashrlar matnshunoslik izlanishlari uchun muhim manba ekani ko‘rsatilgan (Abdumannopova, 2026). Shu bois musammatlar tarkibi, soni va janriy tasnifi haqida qat’iy xulosa chiqarishdan oldin tanlangan nashrning matni qo‘lyozma manbalar bilan solishtirilishi zarur.

Kompozitsion qurilish va bandlararo munosabat. Musammat poetikasida kompozitsiya ikki darajada namoyon bo‘ladi: birinchisi — band ichidagi misralarning sintaktik va semantik birligi; ikkinchisi — bandlarning ketma-ketligi orqali yuzaga keladigan umumiy mazmuniy harakat. Band ko‘pincha nisbatan tugallangan poetik birlik vazifasini bajaradi, biroq uning mazmuni keyingi bandda davom ettirilishi yoki yangi ma’no qirrasi bilan boyitilishi

mumkin. Natijada she’r bir tomondan bandlarga ajralgan, ikkinchi tomondan esa yagona lirik oqim sifatida idrok etiladi.

Mashrab musammatlarini kompozitsion jihatdan o‘rganishda, avvalo, lirik murojaat kimga yoki nimaga qaratilganini aniqlash lozim. Murojaatning yor, pir, Haq yoki lirik qahramonning o‘z ruhiy holatiga qaratilishi she’rning mazmuniy markazini belgilaydi. Keyingi bosqichda bandlar orasida kechinmaning qanday o‘zgarishi — izhor, savol, iltijo, e’tiroz, tavba yoki xulosaga tomon siljishi kuzatiladi. Bu yondashuv she’rni alohida baytlar yig‘indisi sifatida emas, balki ichki dramaturgiyaga ega yaxlit kompozitsiya sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Band yakunidagi qofiyadosh misralar ko‘pincha mazmuniy urg‘u vazifasini bajaradi. Ular oldingi misralarda tayyorlangan fikrni umumlashtirishi, hissiy kuchaytirishi yoki kutilmagan ma’no burilishini yuzaga keltirishi mumkin. Agar bandlar bir xil qofiya yoki radif bilan yakunlansa, takroriy tovush tuzilishi she’rning musiqiy yaxlitligini kuchaytiradi. Shu bilan birga, takrorning vazifasi faqat ohangdorlik bilan cheklanmaydi: u asosiy tushuncha yoki kechinmani xotirada mustahkamlaydi.

Qofiya, radif va musiqiylik. Musammatning tovush-kompozitsion tizimida qofiya band ichidagi misralarni bir-biriga bog‘laydi, radif esa takror orqali qo‘shimcha ritmik va semantik qatlam hosil qiladi. Qofiya tartibi she’rning janriy shakliga muvofiq o‘zgarishi mumkin. Shu sababli har bir matn alohida sxema asosida qayd etilishi, bandlarning qofiyalanish modeli izchil ko‘rsatilishi kerak. Bunday qayd tahlilni subyektiv taassurotdan chiqarib, tekshiriladigan poetik kuzatishga aylantiradi.

Mashrab she’riyatining ta’sirchanligi xalqona ohang, jonli murojaat, takror va kuchli emotsional urg‘u bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Uning ijodiy uslubi va badiiy tasvir vositalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham shoir tilining ifoda imkoniyatlari alohida ta’kidlangan (Hikmatov, 2024). Musammat shaklida esa bu xususiyatlar bandning takroriy qurilishi bilan yanada sezilarli bo‘lishi mumkin. Biroq bunday xulosani har bir she’rning aniq matni, vazni va qofiya tizimi asosida isbotlash talab etiladi.

Aruz vazni ham musammat poetikasining muhim tarkibiy qismidir. Misralarning vazni bandlararo ohangdoshlikni ta’minlaydi, shu bilan birga mazmunning ifodalanish sur’atiga ta’sir ko‘rsatadi. Tahlilda vaznni faqat nomlash bilan cheklanmay, ruknlar taqti’ini ko‘rsatish, imola yoki zihof kabi holatlarni matn bilan asoslash maqsadga muvofiq. Agar nashrlar o‘rtasida so‘z yoki misra farqi mavjud bo‘lsa, vazn tahlili matn variantini aniqlashda ham yordam berishi mumkin.

G‘oyaviy mazmun va badiiy obrazlar. Mashrab ijodida tasavvufiy ishq, ruhiy poklanish, riyo va soxta taqvodorlikni tanqid qilish, insoniy samimiyat kabi mavzular muhim o‘rin tutadi. Shoir she’riyatidagi tasavvufiy obrazlar va tushunchalar alohida tadqiqotlarda tahlil qilingan (Barotov, 2026). Musammatlarda mazkur g‘oyalar bandlar ketma-ketligi orqali kengayishi, bir obrazning turli ma’no qirralari ochilishi yoki lirik qahramonning ruhiy holati bosqichma-bosqich namoyon bo‘lishi mumkin.

Poetik obrazni tahlil qilishda uning an’anaviy ma’nosi bilan matn ichida olgan individual vazifasini farqlash zarur. Masalan, yor, may, soqiy, rind, zohid, pir kabi obrazlar mumtoz she’riyatda ko‘p qatlamli ramziy mazmunga ega. Ularni har bir holatda bir xil tasavvufiy ma’noda sharhlash to‘g‘ri emas; obrazning ma’nosi qo‘shni misralar, bandning umumiy mazmuni va she’rning kompozitsion yo‘nalishi bilan belgilanadi. Shunday yondashuv Mashrab

poetikasidagi xalqona va irfoniy qatlamlarning o‘zaro munosabatini aniqroq ochishga xizmat qiladi.

Musammat shaklining kengaytirilgan band tuzilishi shoirga bir fikrni turli rakurslarda yoritish imkonini beradi. Bir bandda ruhiy iztirob ifodalansa, keyingisida uning sababi, ma’naviy talqini yoki yechimi ko‘rsatilishi mumkin. Natijada lirik qahramonning ichki nutqi izchil rivojlanadi. Bunday kompozitsion imkoniyat Mashrabning samimiy va keskin ohangdagi ifoda uslubi bilan uyg‘unlashganda, she’rning ta’sir kuchini oshiradi.

Xulosa. Mashrab musammatlari poetikasini o‘rganish shoir ijodidagi janriy rang-baranglikni, shakl va mazmun munosabatini hamda lirik ifodaning kompozitsion mexanizmlarini aniqlashga xizmat qiladi. Musammatning murabba’, muxammas va musaddas kabi ko‘rinishlari band tarkibi bilangina emas, balki qofiya modeli, radif, bandlararo mazmuniy aloqa va lirik kechinmaning rivojlanish tamoyillari bilan ham farqlanadi.

Tahlil natijasida quyidagi metodik xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, Mashrabga nisbat berilgan musammatlar korpusini ishonchli nashr va qo‘lyozma manbalar asosida aniqlash zarur; ikkinchidan, har bir namunaning janriy turi, bandlar soni, misralar miqdori, qofiya va radif sxemasi alohida qayd etilishi lozim; uchinchidan, aruz tahlili matn variantlarini tekshirish bilan bog‘liq holda olib borilishi kerak; to‘rtinchidan, g‘oyaviy-badiiy talqinda an’anaviy ramzlarning matndagi konkret vazifasi va bandlar kompozitsiyasidagi o‘rni hisobga olinishi zarur.

Shunday qilib, Mashrab musammatlarining poetikasi janrshunoslik, matnshunoslik va struktur-poetik tahlilni birlashtirgan holda tadqiq etilgandagina to‘liqroq ochiladi. Mazkur yo‘nalish shoir merosini qayta baholash bilangina cheklanmay, XVII–XVIII asrlar o‘zbek she’riyatida musammat shakllarining badiiy imkoniyatlarini yoritishga ham hissa qo‘shishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdumannopova, L. Sh. Mashrab “Devon”ining qo‘lyozma nusxalari. Adabiyot xazinasi, 2026. https://adabiyotxazinasi.com/index.php/conf/article/view/1769
2. Barotov, B. Mashrab she’riyatida tasavvufiy dunyo qarashning badiiy ifodasi. Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi, 2026, 7-jild, 1-son, 133–135-betlar. DOI: 10.67780/buxoro-xalqaro-universiteti-ilmiy-axborotnomasi.2026.e60c4746p
3. Boltayeva, G. Sh. O‘zbek va fors-tojik adabiyotida muxammas janri taraqqiyoti. Ilmiy to‘plam, 2022. (Maqolada keltirilgan nashr ma’lumotlarini asl PDF nusxasi bilan tekshirish tavsiya etiladi.)
4. Hikmatov, H. S. Ideological Features of Mashrab’s Poetry. American Journal of Philological Sciences, 2024, 4(2), 87–95. DOI: 10.37547/ajps/Volume04Issue02-16.
5. Mashrab, B. Devon. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1994. (Foydalaniladigan aniq nashr va sahifalar maqola topshirilishidan oldin tekshirilsin.)